

УДК 378+304.2.63+378.37.018

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ЗРІЛОСТІ СТУДЕНТІВ ВИЩИХ АГРАРНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Данченко І.О., к. пед. н.,
доцент кафедри ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування»
та соціально-гуманітарних дисциплін

*Харківський національний технічний університет сільського господарства
імені Петра Василенка*

У статті розглянуті та проаналізовані фундаментальні методологічні засади щодо формування соціальної зрілості студентів вищих аграрних закладів. На рівні філософської методології проблему формування соціальної зрілості студентів-аграріїв висвітлено з позиції таких філософських принципів, як: принцип єдності загального, особливого та одиничного, природного та соціального, дійсності та можливості, принципу цілісності (холізм) та доцільності. На рівні методології обґрунтовані основні підходи до розв'язання питання формування соціальної зрілості студентів ВАНЗ: системний, синергетичний, гуманістичний, аксіологічний, акмеологічний, діяльнісний, фасилітаційний і герменевтичний.

Ключові слова: *методологічні принципи єдності загального, особливого та одиничного, природного та соціального, дійсності та можливості, принцип цілісності (холізм), принцип доцільності, системний, синергетичний, гуманістичний, аксіологічний, акмеологічний, діяльнісний, фасилітаційний і герменевтичний підходи щодо формування соціальної зрілості студентів вищих аграрних закладів.*

В статье рассмотрены и проанализированы фундаментальные методологические основы формирования социальной зрелости студентов высших аграрных учебных заведений. На уровне философской методологии проблема формирования социальной зрелости студентов-аграриев освещена с позиции таких философских принципов, как: принцип единства общего, особого и единичного, природного и социального, принцип действительного и возможного, принцип целостности (холизм) и целесообразности. На уровне методологии обоснованы следующие основные подходы к решению вопроса формирования социальной зрелости студентов ВАУЗ: системный, синергетический, гуманистический, аксиологический, акмеологический, деятельностный, фасилитационный и герменевтический.

Ключевые слова: *методологические принципы единства общего, особого и единичного, природного и социального, действительного и возможного, принцип целостности (холизм), принцип целесообразности; системный, синергетический, гуманистический, аксиологический, акмеологический, деятельностный, фасилитационный и герменевтический подходы к формированию социальной зрелости студентов высших аграрных учебных заведений.*

Danchenko I.A. METHODOLOGICAL BASES OF FORMATION OF SOCIAL MATURITY OF STUDENTS OF VYSSHIIH AGRARIAN EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Fundamental methodological bases of forming of social maturity of students of higher agrarian educational establishments are considered in article and analyses. At level of philosophical methodology problem of forming of social maturity of students-agrarians is lighted up from position of such philosophical principles as: principle of unity general, special and single, natural and social, principle actual and possible, principle of integrity and expediency. At level of methodology, reasonably basic going near decision of question of forming of social maturity of students of higher educational establishments: system, synergetic, humanistic, hermeneutics et al.

Key words: *methodological principles of unity general, special and single, natural and social, actual and possible, principle of integrity, principle of expediency; system, synergetic, humanistic and hermeneutics going near forming of social maturity of students of higher agrarian educational establishments.*

Постановка проблеми. Динамічний розвиток сучасних технологій, перебіг активних інтеграційних процесів, гостра конкуренція на ринку праці, стан сучасних економічних, соціальних та політичних міжнародних зв'язків суттєво впливають на життєдіяльність як суспільства в цілому, так і на його членів, вимагаючи від них мобілізації особистісного потенціалу, що, в свою чергу, потребує відповідних соціально-економічних змін і висуває нові вимоги до системи вищої освіти України.

Соціальне замовлення держави в освіті зумовило необхідність пошуку принципово

нових підходів до здійснення професійної підготовки студентів-аграріїв і їх соціалізації у вищих аграрних навчальних закладах (ВАНЗ), від яких у нових соціальних умовах слід чекати нового професійного мислення, високої мобільності, комунікативної компетентності, високого рівня соціальної зрілості та особистісного самовизначення.

Тому головна увага в процесі професійної підготовки студентів ВАНЗ повинна приділятися саме соціальної функції, яка покликана забезпечити їхню готовність до ефективно побудови соціальних стосунків

з іншими, розуміння сенсу отриманої освіти, визначення перспектив особистісного саморозвитку, здійснення життєвих планів на основі прийнятих соціально-допустимих і особистісно значущих рішень, а одним із провідних напрямків – формування соціальної зрілості студентів ВАНЗ.

Ступінь розробленості проблеми. Як відомо, проблема становлення соціальної зрілості фахівців різних професій не є новою в педагогічній науці. Досліджувалися проблеми соціальної зрілості фахівців різних спеціальностей (В.В. Радул, А.О. Реан, О.В. Михайленко, Т.В. Степанова, Г.Х. Яворська та інші).

Дослідники теоретично обґрунтували положення щодо можливості формування різних видів зрілості: психологічної (К.О. Абульханова-Славська, Б.Г. Ананьєв, О.Г. Асмолов, О.О. Бодальов, О.М. Леонтьєв, Л.П. Буєва та ін.); моральної (Б.С. Братусь, Л.П. Буєва, І.Л. Булигін, І.Н. Даниленко та ін.); професійної, трудової (Ю.П. Бардін, Т.І. Заславська, Ю.Г. Кузнецов, С.М. Наумкіна та ін.); громадянської, політичної (Т.М. Гусєва, С.М. Іконнікова, В.Т. Лісовський, С.Б. Решетняк та ін.). Соціальна зрілість особистості розглядається у працях філософів (І.В. Бєстужев-Лада, І.М. Даниленко, М. Драганов, С.М. Іконнікова, Л.М. Коган, І.С. Кон, В.Т. Лісовський), педагогів (В.В. Радул, А.О. Реан) і психологів (Б.Б. Коссов, К. К. Платонов та ін.). Результати цих досліджень дають підстави для виокремлення феномена соціальної зрілості студентів вищих навчальних аграрних закладів.

Складність проблеми соціальної зрілості студентів ВАНЗ потребує глибокого аналізу та вивчення її на різних рівнях методології науки, що надає можливість цілісного і системного підходу щодо шляхів її ефективного забезпечення. Адже на думку вчених, саме методологія дає орієнтир щодо передумов формування особистості як цілісної істоти, а не як розрізненої сукупності проєкцій абстрактних начал.

Саме тому доцільним є досягнення **мети статті**, яка полягає в аналізі проблеми формування соціальної зрілості студентів вищих аграрних навчальних закладів із точки зору методології науки, обґрунтування провідних принципів та підходів щодо визначення засад формування соціальної зрілості студентів ВАНЗ.

Виклад основного матеріалу. Формування особистості є багатограним, складним процесом, в основі якого лежить саме цілісність. Науковці одностайні в твердженні про складність об'єктивного визначення сутності особистості, її інтерпретації. Ми погоджуємося з твердженням про те, що

особистість – це системна якість (включений у суспільні відносини індивід), яка характеризується суспільною сутністю, поза соціальною та професійною групою людина не в змозі розвинути свої задатки та здібності, сформуватися як фахівець. У контексті розв'язання проблеми формування соціальної зрілості особистості студентів ВАНЗ методологічного значення набувають такі філософські принципи, як єдність загального, особливого та одиничного, природного та соціального, принцип цілісності (холізм).

Трансдисциплінарний характер проблеми формування соціальної зрілості особистості студентів ВАНЗ визначає наявність різномірної методології її вивчення, зокрема взаємозумовленість і взаємозв'язок загального, особливого та одиничного. На рівні філософської методології проблема соціальної зрілості студентів-аграріїв розглядається як категорія загального і передбачає врахування глобалізаційних та інтеграційних тенденцій до підготовки фахівців в умовах вищої освіти України. На загальнонауковому рівні статус особливого надається професійній підготовці фахівців-аграріїв, і має свої закономірності та особливості. Конкретно-науковий рівень детермінує специфіку формування соціальної зрілості студентів ВАНЗ у процесі професійної підготовки (філософська категорія одиничного).

Згідно з принципами єдності природного та соціального людина розглядається як природно-суспільна істота, продукт як соціуму, так і природи, здатний до соціально-детермінованої діяльності. Для цілісного життя людини, її саморозвитку та самореалізації необхідно бути соціально зрілою особистістю, яка забезпечує здатність до ефективної взаємодії з соціумом, а також можливість максимально реалізувати власний природний потенціал у даному соціальному середовищі. Тому єдність біологічного та соціального у індивіда є вкрай необхідним.

Методологічний принцип цілісності, так званий холізм, ґрунтується на розумінні того, що ціле завжди більше суми його частин.

У межах проблематики даного дослідження з позиції холізму соціальна зрілість студентів ВАНЗ розглядається як якісна своєрідність цілого по відношенню до її компонентів (когнітивного, мотиваційного, емоційно-ціннісного, діяльно-поведінкового, особистісного, комунікативного, психомоторно-регулятивного, культурологічного, інформаційного, громадянського).

Зауважимо, що важливими філософськими категоріями для розуміння пробле-

матики дослідження є категорії дійсності (філософська категорія, яка відображає актуалізоване, реалізоване буття явища) та можливості (філософська категорія, яка характеризує потенційне буття; це майбутнє, що міститься у теперішньому), через які розкривається концепція розвитку та формування особистості.

Діалектичний взаємозв'язок можливості та дійсності проявляється, насамперед, у тому, що конкретна дійсність містить можливість своїх подальших змін і розвитку. Дійсність виникла як результат реалізації існуючих можливостей. Ще Аристотель характеризував зміни як неперервний процес переходу можливості у дійсність, а від дійсності – до нових можливостей. Тому дані категорії є нероздільними та взаємопов'язаними.

Крім того, потенційними резервами людини є певна сукупність можливостей (задатків) особистості, які розвиваються та реалізуються у дійсність при дотриманні певних умов. Розвиток задатків і здібностей людини стимулює розвиток здібностей нового рівня, що відкриває нові можливості для подальшого їх розвитку, який здійснюється у вигляді спіралі [9, с. 47].

Зазначимо, що важливими філософськими категоріями для розуміння проблематики дослідження є телеологічна категорія доцільності – як відповідність явища або процесу певному (щодо завершеного) стану, матеріальна або ідеальна модель якого подається в якості мети.

Доцільність розглядається, з одного боку, як іманентний (внутрішній) взаємозв'язок об'єкта самого по собі, а з іншого – як деяке відношення у сфері взаємодії об'єкта і суб'єкта. Ставлення доцільності, характерне для людської діяльності, разом із тим може виступати в якості наукового принципу дослідження структури і функцій еквіфінальних систем, які здатні досягати однакового кінцевого результату незалежно від початкових умов.

З позицій системно-структурного детермінізму отримують пояснення не лише структурні, а й генетичні аспекти органічної доцільності, тобто уявлення про відому спрямованості (і в цьому сенсі доцільності) морфофізіологічні реакції – спадкових змін, метаболічних, термодинамічних та інших процесів у живих системах. Ця спрямованість процесів, обумовлена взаємодією зовнішніх і внутрішніх умов, активністю організмів, що виробляється історично і в індивідуальному розвитку, реально виявляється лише в якості загальної тенденції – статистично [12, с. 28].

Нові аспекти проблеми органічної доцільності розкриває принцип зворотного

зв'язку, відповідно до якого в живих системах відбувається зворотний вплив кінцевого ефекту, результату процесу на його вихідний пункт, початок. Ставлення доцільності виступає тут як специфічна форма взаємодії, що дозволяє виявити певну спрямованість процесів, їх обумовленість кінцевими результатами, які постають в якості цілей (об'єктивних за самою своєю природою).

Таким чином, у межах проблематики даного дослідження з позиції телеології формування соціальної зрілості студентів ВАНЗ цілком правомірним буде цільовий науковий підхід, який орієнтує дослідження на аналіз відносин доцільності, взаємодію процесів у еквіфінальних системах, тобто підпорядкування процесу наукового дослідження його цільовій кінцевій стадії.

Статус загального надано формуванню соціальної зрілості особистості, особливо – соціальної зрілості студентів, а одиничного – соціальної зрілості студентів ВАНЗ. У свою чергу соціальна зрілість постає як потенційна можливість особистості, що реалізується у реальну дійсність при наявності відповідних умов. Холізм як філософія цілісності розглядає формування соціальної зрілості студентів ВАНЗ, як сукупність компонентів, що складають певну цілісність, утворюють нову якість, що відсутня в окремих частинах цієї цілісності, з іншого – вона надає своїм складовим нові властивості.

На рівні методології цінними є такі основні підходи до розв'язання проблеми формування соціальної зрілості студентів ВАНЗ: системний, синергетичний, гуманістичний, аксіологічний, акмеологічний, діяльнісний, фасилітаційний і герменевтичний підходи.

Рівень загальнонаукової методології вивчення проблеми формування соціальної зрілості студентів-аграріїв передбачає звернення до системного, синергетичного, гуманістичного та діяльнісного підходів.

Системний підхід є своєюрідною «методологічною орієнтацією» в діяльності, де об'єкт пізнання, в нашому контексті – формування соціальної зрілості студентів ВАНЗ, розвивається як система.

Під системою розуміють сукупність елементів, що знаходяться у певних зв'язках і відношеннях один до одного, створюють єдність і цілісність. Факторами того, що науковий об'єкт може розглядатися як система, є: існування різних елементів, їх взаємозв'язків, цілей функціонування, множини умов за межами системи; прямий і зворотний зв'язок між ознаками системи та її середовища [2, с. 11].

Ми згодні з думкою Б.Ф. Ломова, «природа психічного може бути зрозумілою тільки на основі системного підходу, тобто розгляду психічного у такій множині внутрішніх і зовнішніх відносин, у яких воно існує як цілісна система» [6, с. 33].

Системний підхід у характерному для нього відображенні дійсності, зауважує В.П. Кузьмін, витікає з якісного аналізу цілісних об'єктів і розкриття механізмів їх інтеграції. Саме ці риси психіки (цілісність і інтегральність) були протягом усієї історії розвитку психолого-педагогічної науки предметом гострих дискусій.

На думку К.К. Платонова, поняття «система» та «структура» можуть бути визначені як «конструкція», тоді таке трактування не тільки долає помилки однобічного трактування структури, як конструкції елементів (у психології та педагогіці – функцій) або як відношення між ними (у психології та педагогіці – міжфункціональні зв'язки), але й як цілого, що має вплив на компоненти цілого утворення. При цьому співвідношення системи та структури буде більш зрозумілим, якщо використовувати категорії «явище» та «сутність». Відповідно «структура» розуміється, як сутність пізнавального явища, тобто системи [8, с. 34].

Необхідність точного визначення системи ставить питання про критерії, за якими цю систему можна виділити з оточуючого середовища. Основним критерієм для такого виділення є розгляд систем із боку цільового призначення. Той чи інший компонент може бути віднесений до системи в тій мірі, у якій він бере участь, досягаючи мети. Системний підхід припускає цільовий аналіз, віднесений до системи в цілому та до окремих її складових, наголошує В.Д. Шадриков [11, с. 6].

Крім того, компонентний і структурний аналіз системи тісно пов'язаний із функціональним аналізом, який має свої аспекти. Він припускає розкриття механізмів внутрішнього та зовнішнього функціонування системи.

Внутрішнє функціонування системи досліджується в її зумовленості, з одного боку, компонентним складом і структурою, з іншого – її зовнішньою функцією. У процесі аналізу внутрішнього функціонування розкриваються відносини функціональної субординації та координування між окремими компонентами.

Дослідження функціонування системи, її компонентно-структурних характеристик не розкривають походження, розвиток і перспективи існування системи. У процесі системного аналізу спочатку розкривається її загальна, функціональна або

структурна якість, а потім – конкретно-історична системна модифікація. Методологія системного підходу повинна включати системно-історичний аспект. При цьому конкретно-історичний аналіз системи повинен здійснюватися на фоні загального функціонального та структурного аналізів.

Системний підхід, крім того, припускає певну етапність у пізнанні об'єктивної дійсності. У сучасних дослідженнях основні етапи руху пізнання полягають у виявленні певного явища, потім – у виявленні певної частини, елемента даної системи, далі – в аналізі сукупності всіх його відносин. Створення моделі будь-якої педагогічної системи, з одного боку, є об'єктивно-суспільною потребою, що сприяє конкурентоспроможності молодого фахівця; з іншого – формує потребу трансдисциплінарного наукового знання, що розвиває нелінійне мислення [3, с. 56].

Вчені наголошують, що наукове знання несе ознаки трансдисциплінарності, якщо «сфера їх застосування універсальна, а природа досліджуваних об'єктів може бути довільною» [10, с. 52]. Тому, на нашу думку, формування соціальної зрілості студентів ВАНЗ, соціальна зрілість особистості належить до трансдисциплінарних питань. А принципи синергетичного підходу до пізнання явищ педагогічної дійсності, зокрема формування соціальної зрілості студентів ВАНЗ, набувають методологічного значення.

Методологічною основою в пізнавальній і практичній діяльності ВАНЗ щодо формування соціальної зрілості студентів є застосування понять, категорій і методів дослідження відкритих нелінійних самоорганізованих систем, які вивчає трансдисциплінарна наука синергетика, яка «виявляє загальні закономірності еволюції систем будь-якої природи, дозволяє побачити саме створення нових систем, суб'єктність у її глибинному, базовому сенсі» [7, с. 47].

Виходячи з положення філософської науки про природу особистості як цілісної істоти, у контексті розв'язування проблеми формування соціальної зрілості студентів ВАНЗ синергетичний підхід сприяє «обґрунтуванню дослідження феноменів самоорганізації, глобальної еволюції, нестійкості, як основоположної характеристики процесів еволюції» [5, с. 47].

Застосування синергетичного підходу спрямовує викладача на: необхідність зробити процес формування соціальної зрілості особистості творчим на основі ідеї самоорганізації; оволодіння викладачем мистецтвом педагогічної взаємодії, психолого-педагогічного супроводу, фасилітації процесів само-

розвитку, самореалізації студентів. За цих умов формування соціальної зрілості студентів-аграріїв постає як темпоральна, плюралістична, ймовірна сутність, що утворює «середовище вільного стану», в якому постійно відбуваються трансформаційні процеси, сприйнятливі до незначних, слабких зовнішніх впливів [7, с. 358].

Дослідження, з позицій синергетичного підходу, припускає співіснування різних парадигм, аспектів, методів, концепцій, які конкурують один з одним, доповнюючи один одного, не претендуючи на головні домінуючі позиції.

Виходячи з цього, процес формування соціальної зрілості студентів ВАНЗ є відкритою, темпоральною, плюралістичною системою, чутливою до зовнішніх соціальних та педагогічних чинників, які призвели до безладу процесів соціалізації особистості, що спричинило ентропію (поворот, перетворення) – нарощування хаосу в системі і призвело до біфуркації (розгалуження варіантів розвитку), пошуку шляхів подальшого розвитку та стабілізації.

Будь-яка ентропійна система, зазвичай, з метою стабілізації шукає атрактори, які її притягують. Саме гуманістична парадигма виступає одним із таких атракторів, стрижнем якої виступає людина, як найвища суспільна цінність, здатна до самоорганізації, самореалізації, в конкретних соціально і особистісно значущих умовах.

Одним із концептуальних підходів до формування соціальної зрілості особистості, на нашу думку, є гуманістичний підхід, сутність якого полягає у реалізації та самореалізації особистісного потенціалу студента ВАНЗ.

Важливими складовими гуманістичної освіти є: врахування індивідуальних особливостей кожного студента, його прагнень, інтересів, рівня розвитку; повага до студентів, яка включає шанування його особистісної гідності; забезпечення атмосфери психологічного комфорту в навчально-виховному процесі ВАНЗ; прийняття вихованця таким, яким він є, з усіма позитивними та негативними рисами; прагнення до створення на заняттях ситуації успіху; сприяння розкриттю творчого потенціалу студента; створення психолого-педагогічних умов для виявлення позитивних рис особистості. Гуманістична парадигма освіти виконує координуючу функцію різних педагогічних проектів, теорій і підходів до удосконалення вищої професійної освіти.

Крім того, велике значення у реалізації проблеми формування соціальної зрілості студентів-аграріїв набуває діяльнісний підхід. Загальновідомо, що вроджені задатки

перетворюються у здібності в процесі певної діяльності. Передумовами виникнення такого положення були наукові розробки Б. Г. Ананьєва, О. М. Леонтьєва, С. Л. Рубінштейна, Б. М. Теплова та інших.

Соціальні умови визначають психологічні якості особистості не самі по собі, а завдяки її діяльності. Соціально-педагогічні та індивідуальні фактори впливають на розвиток особистості залежно від її поведінки, активності та діяльності. Діяльнісний підхід повною мірою розкриває, як відбувається формування певних особистісних характеристик у процесі виконання діяльності.

Особистість є активним суб'єктом діяльності. Тільки включення людини у різні види діяльності щодо оволодіння суспільним досвідом і вмиле стимулювання її активності може здійснити ефективний розвиток потенційних можливостей.

Беручи за основу підходи Л. С. Виготського, О. М. Леонтьєва, С. Л. Рубінштейна відносно розуміння сутності діяльності, ми екстраполюємо їх на діяльність щодо формування соціальної зрілості студентів ВАНЗ, вважаючи, що комплексна їх реалізація може виступати гарантом її успішності.

В якості методологічної основи на конкретно-науковому рівні запропоновано комплексне використання сукупності наступних методологічних підходів: акмеологічного, аксіологічного, фасилітаційного та герменевтичного підходів.

Значний потенціал щодо проблем формування соціальної зрілості студентів ВАНЗ криється у дослідженнях у галузі акмеології, яка розглядає особистість одночасно в психологічній і соціально-професійній якості, з огляду на оптимальність узгодження їх одне з одним, вивчаючи закономірності самовдосконалення, самоорганізації діяльності під впливом нових вимог, що йдуть ззовні від професії та суспільства, розвитку науки, культури, а також зсередини від власних інтересів, потреб, установок, усвідомлення своїх здібностей і можливостей, позитивних і негативних якостей, що проявляються у власній діяльності.

У свою чергу, застосування акмеологічного підходу стосовно процесу формування соціальної зрілості студентів спрямовано на залучення їх до духовно-моральних цінностей суспільства, інтеріоризацію даних цінностей особистістю, що дозволяє їй бути активним суб'єктом суспільних відносин.

Слід зазначити, що в останні роки освітній простір все більше охоплюється фасилітаційним підходом. У його основу покладено положення про посилення домінантних позицій викладача щодо формування та розвитку соціальної зрілості студентів ВАНЗ, їх

підтримка, допомога (фасилітація), сприяння засвоєнню практичного досвіду щодо особистісного розвитку.

Таким чином, викладач вищого навчального закладу виступає в ролі фасилітатора, що спрямовує, допомагає та сприяє формуванню соціальної зрілості студентів вищих аграрних навчальних закладів.

Проблема сенсу належить до найважливіших філософських питань і пов'язана з фундаментальною потребою і здатністю людини усвідомлювати себе і своє існування у світі як осмислене і доцільне, передбачати і планувати свою діяльність. Сенс діяльності полягає у задоволенні ідеальних, духовних потреб та оптимізації функціонування суспільства, у створенні оптимальних умов для вільного саморозвитку і самореалізації кожної людини та кожної групи людей в інтересах загального блага.

Отже, формування життєвої стратегії, сенсу існування, здатність людини усвідомлювати себе і своє існування у світі як осмислене і доцільне, передбачати і планувати свою діяльність, створення оптимальних умов для вільного саморозвитку і самореалізації особистості в інтересах загального блага стають одними з провідних завдань на шляху до формування соціальної зрілості студентів-аграріїв.

Висновки. Таким чином, методологічного значення для нашого дослідження набувають такі філософські принципи, як єдність загального, особливого та одиничного, природного та соціального. Важливим є розуміння філософських категорій можливості та дійсності. З позиції філософської методології індивід постає як цілісна єдність природного та суспільного, об'єктивного та суб'єктивного. На рівні загальнонаукової методології проблема формування соціальної зрілості студентів вищих аграрних навчальних закладів передбачає звернення до синергетичного, системного, гуманістичного та діяльнісного підходів. Вивчення проблеми на рівні конкретно наукової методології здійснювалося на основі

акмеологічного, аксіологічного, фасилітаційного, герменевтичного та телеологічного підходів. Концептуальною основою для розв'язання проблеми дослідження стає філософія діяльності.

Подальшого дослідження потребує розробка, апробація та впровадження в навчально-виховний процес педагогічної технології формування соціальної зрілості студентів ВАНЗ.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Асмолов А.Г. Непройдений путь: от культуры полезности – к культуре достоинства / Вопросы психологии. – № 5–90. – 1990. – 5 с.
2. Бодалев А.А. Личность и общение: психологические труды / А.А. Бодалев. – М.: Педагогика, 1983. – 271 с.
3. Каган М.С. Человеческая деятельность. Опыт системного анализа / Каган М.С. – М.: Политиздат, 1974. – 328 с.
4. Кремень В.Г. Синергетика в освіті: контекст людиноцентризму. [Текст]: [монографія] / В.Г. Кремень, В.В. Ільїн. – К.: Педагогічна думка, 2012. – 367 с.
5. Кузьмина Н.В. Понятие «педагогическая система» и критерии ее оценки / Н.В. Кузьмина. – Л.: ЛГУ, 1980. – 123 с.
6. Ломов Б.Ф. О системном подходе в психологии / Б.Ф. Ломов // Вопр. психологии. – 1975. – № 2. – С. 31–45.
7. Орлов В.Ф. Професійне становлення майбутніх учителів мистецьких дисциплін : теорія і технологія: [монографія / за заг. ред. І.А. Зязюна] / В.Ф. Орлов. – К.: Наукова думка, 2003. – 275 [1] с. – С. 47.
8. Платонов К.К. Проблемы способностей / К.К. Платонов. – М.: Наука, 1972. – 192 с.
9. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – 2-е изд. / С.Л. Рубинштейн; [отв. ред. Е.В. Шорохова]. – М.: Педагогика, 1976. – 147 с.
10. Сазоненко Г.С. Педагогика успеха / Г.С. Сазоненко. – М.: Гнозис, 2004. – 684 с. – С. 348.
11. Шадриков В.Д. Психология деятельности и способности человека / В.Д. Шадриков. – М.: Логос, 1996. – 320 с.
12. Український радянський енциклопедичний словник у 3 т. / [редкол.: Ф.С. Баби́чев та ін.] – К. : голов. ред. УРЕ, 1986. – Т. 2 : Каліграфія– Португальці. – 1987. – 736 с. – С. 28.